

Monika Kopka (Opole)

Jeszcze o początkach rybnickiej fundacji norbertanek

Proces fundacyjny to jeden z najważniejszych momentów w dziejach każdej placówki klasztornej. Nie tylko powołuje on do „życia” nowy ośrodek monastyczny, ale i decyzje, jakie w tym okresie zapadają, mają silny wpływ zarówno na charakter nowej wspólnoty, jak i na jej dalszy rozwój. Nic więc dziwnego, że zagadnienie to cieszy się tak dużym zainteresowaniem. Często obecność w literaturze przedmiotu przedstawionej problematyki wynikać jednak może jeszcze z faktu, że to ona przysparza zazwyczaj badaczom największą trudność, spowodowaną, oczywiście, brakiem podstawowych materiałów źródłowych. Tym samym też powstaje w literaturze szereg hipotez weryfikowanych wciąż od nowa przez kolejne grupy badaczy, a temat pomimo to pozostaje wciąż otwarty.

Wśród dosyć bogatej literatury poświęconej premonstratkom rybnickim, a potem czarnowąskim prym wiodą z całą pewnością dwie prace: pierwsza autorstwa S. Pierzchalanki-Jeskowej, *Dzieje klasztoru w Czarnowasach w wiekach średnich*¹ i druga E. Lange, *Kloster Czarnowanz*², na których bazowali *de facto* wszyscy późniejsi badacze zainteresowani tą tematyką³. Jeżeli chodzi o materiał źródłowy przedstawionych tu prac, a także innych publikacji traktujących o dziejach klasztoru, to tworzą go w przeważającej mierze dokumenty zawarte w *Codex diplomaticus Silesiae*, tom I, opublikowanym w roku 1857, a obejmującym dokumenty z lat od 1223

¹ S. Pierzchalanka-Jeskowa, *Dzieje klasztoru w Czarnowasie na Śląsku w wiekach średnich*, „Roczniki Historyczne” 4, 1928, z. 2, s. 1–55.

² E. Lange, *Kloster Czarnowanz*, Oppeln 1930.

³ Podobny pogląd przedstawił już J. Rajman, który zestawił potwierdzającą ten fakt literaturę, zob.: J. Rajman, *Założenie klasztoru premonstratensek w Rybniku. Przegląd problematyki badawczej*, [w:] *Sacrum i profanum. Klasztory i miasta w rzeczywistości Górnego Śląska w średniowieczu*, pod. red. E. Bimber-Mickiewicz, Rybnik 2003, s. 89, 95.

do 1449⁴. Stąd też cała dotychczasowa wiedza źródłowa na temat początków klasztoru rybnickiego opiera się na tymże zbiorze dokumentów, uzupełnionym jedynie klasztornym nekrologiem⁵.

Jeżeli chodzi o obecne w literaturze dyskusje na temat genezy powstania klasztoru norbertanek w Rybniku, to skupiają się one wokół 4 zagadnień: czasu powstania fundacji, osoby fundatora, uposażenia pierwotnego i pochodzenia kanoniczek. Dzięki przeprowadzonej analizie źródeł późniejszych wiadomo między innymi, że za fundację w Rybniku odpowiadają Ludmiła i Mieszko Płatonogi, opolska para książęca, którą literatura powszechnie uważa już za fundatorów klasztoru⁶. Podobną też drogą można, moim zdaniem z dość dużym prawdopodobieństwem, zestawić majątek kanoniczek, jaki znalazł się w ich posiadaniu w momencie fundacji. Ponieważ problem ten był już w literaturze wielokrotnie podnoszony, ograniczę się tu jedynie do podania informacji, że do norbertanek należało wtedy oprócz Rybnika 7 innych miejscowości⁷. Na dłużej chciałabym jednak zatrzymać się nad dotychczasowymi ustaleniami dotyczącymi czasu powstania fundacji i pochodzenia kanoniczek, gdyż te są w dalszym ciągu bardzo niejasne.

Podstawową przesłanką mogącą pomóc w datowaniu założenia klasztoru są oczywiście daty życia jego fundatorów. Zależność tę zauważyli już najstarsi badacze, których propozycje w tej kwestii zestawiała chociażby S. Pierzchalanka-Jeskowa⁸. Niektórzy z nich ograniczyli się, co prawda, do dość ogólnego stwierdzenia, że klasztor założono z początkiem XIII w., jak zrobił to na przykład W. Wattenbach⁹, zdecydowana większość starała się jednak podać bardziej konkretną datę tegoż wy-

⁴ *Urkunden des Kloster Czarnowanz*, [w:] *Codex diplomaticus Silesiae* (dalej CDS), t. I, hrsg. W. Wattenbach, Breslau 1857.

⁵ *Nekrolog des Klosters Czarnowanz*, wyd. W. Wattenbach, „Zeitschrift des Ver. für Geschichte und Alterthum Schlesiens”, t. 1, z. 1, 1855–1856.

⁶ Na kartach literatury możemy jedynie śledzić spór o to, który z małżonków mocniej angażował się w powstanie fundacji. Zob.: S. Pierzchalanka-Jeskowa, *Dzieje klasztoru*, s. 3–5; F. Görlich, *Urkundliche Geschichte der Prämonstratenser und ihrer Abtei zum heiligen Vinzenz von Breslau*, t. I, Breslau 1836, s. 92; *Kościół w Polsce*, t. I, pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków 1966, s. 441; *Urkunden des Klosters Czarnowanz*, s. VII; L. Petry, J.J. Menzel, W. Irgang, *Geschichte Schlesiens. Von der Urzeit bis zum Jahre 1526*, Bd. I, Stuttgart 2000, s. 93; A.G. Stenzel, *Geschichte Schlesiens*, Breslau 1858, s. 41; J. Rajman, *Mieszko Płatonogi, pierwszy książę raciborsko-opolski (1172–1211)*, „Kwartalnik Historyczny” 103, 1996, s. 38; *Książęta i księżne Górnego Śląska*, pod red. A. Barciaka, Katowice 1995, s. 81; K. Dola, *Dzieje Kościoła na Śląsku*, cz. 1, Średniowiecze, Opole 1995, s. 89.

⁷ *Urkunden des Klosters Czarnowanz*, t. I, nr 5; *Regesty śląskie* (dalej Reg. śl.), oprac. K. Bobowski, J. Gilewska-Dubis, W. Korta, B. Turoń, Wrocław–Warszawa 1975, t. I, nr 429b; SU II, nr 80. Z bogatej literatury przedmiotu zob.: S. Pierzchalanka-Jeskowa, *Dzieje klasztoru*, s. 6–7; J. Heyne, *Dokumentierte Geschichte des Bistums und Hochstiftes*, t. I, Breslau 1860, s. 998–999; E. Lange, *Kloster*, s. 63; W. Korta, *Rozwój wielkiej własności feudalnej na Śląsku*, Wrocław 1964, s. 79; J. Horwat, *Księstwo opolskie i jego podziały do 1532 roku*, Rzeszów 2002, s. 337. J. Rajman, *Mieszko Płatonogi*, s. 13.

⁸ S. Pierzchalanka-Jeskowa, *Dzieje klasztoru*, s. 3–6.

⁹ W. Wattenbach, *Abriss der Geschichte des Klosters Czarnowanz*, „Zeitschrift für Geschichte Schlesiens”, t. 2, [Breslau] 1858, z. 1, s. 42.

darzenia. I tak na przykład, zdaniem Grünhagena miało to nastąpić w 1196 r.¹⁰, ks. Kraszewskiego, Görlicha i Małeckiego w 1200¹¹. Z kolei J. Heyne przesunął datę fundacji klasztoru na rok 1211. Jego zdaniem został on założony w przeciągu kilku miesięcy, jakie dzieliły dzień śmierci Mieszka (16 maja 1211) od dnia śmierci Ludmiły, która nastąpiła już w październiku tegoż roku¹². Ważny głos w dotychczasowej dyskusji na ten temat zabrała wspomniana już tu S. Pierzchalanka-Jeskowa. Ona to jako pierwsza zwróciła uwagę na fakt, że wśród nadań ziemskich, jakie miały wejść do uposażenia pierwotnego kanoniczek, znalazły się posiadłości leżące na terenie byłego księstwa Jarosława. Z tego wynika, że Mieszko Płatonogi mógł nimi rozporządzać dopiero po 1202 r. W ten oto sposób na podstawie dwóch informacji autorce udało się określić przedział czasowy, w którym najprawdopodobniej musiało dojść do założenia klasztoru w Rybniku. Mieści się on między 25 XI 1202 a 20 X 1211 roku¹³. Od momentu ukazania się pracy S. Pierzchalanki-Jeskowej ustalenie to cieszy się wśród badaczy dużą popularnością. Ostatnio w tych samych granicach czasowych umieścił sprowadzenie norbertanek do Rybnika M. Derwich¹⁴. W latach 90. do dyskusji w sprawie ewentualnej daty powstania fundacji rybnickiej dołączył też J. Rajman, który z kolei jako pierwszy wykorzystał do niej zapiskę z nekrologu czarnowąskiego o kommemoracji biskupa Cypriana. Zaangażowanie biskupa w powstanie klasztoru zdaje się być wielce prawdopodobne. Tym samym pojawia się, jak zauważa J. Rajman, kolejna przesłanka pozwalająca jeszcze bardziej uściślić okres, w którym mogło dojść do powstania prepozytury. Mogło to nastąpić między rokiem 1202 a 1207 r., kiedy to Cyprian zajmował stanowisko biskupa wrocławskiego¹⁵.

Oczywiście w literaturze podejmującej temat klasztoru rybnickiego spotkamy też publikacje, których autorzy nie zabierają głosu w sprawie początków klasztoru lub takie, w których znajdziemy interesującą nas datę fundacji, ale bez jakiegokolwiek komentarza. I tak na przykład w jednej z prac ks. K. Dola datuje początek klasztoru na 1205 r., nie wiadomo jednak, na jakiej podstawie doszedł do takiego akurat ustalenia¹⁶. Reasumując, reprezentowane w literaturze stanowiska związane z po-

¹⁰ *Regesten zur schlesischen Geschichte*, Bd. 1, hrsg. v. C Grünhagen, CDS VII, Breslau 1875–1886, 43.

¹¹ A.J.D. Kraszewski, *Życie świętych y nadziei świątobliwości zeszyłych slug boskich Zakonu Premonstratenskiego...złożone...objaśnione...podane*, Warszawa 1752, s. 278; F. Görlich, *Urkundliche Geschichte*, s. 92; A. Małecki, *Klasztory w Polsce w obrębie wieków średnich*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, 1875, s. 598.

¹² J. Heyne, *Dokumentierte Geschichte*, s. 998.

¹³ S. Pierzchalanka-Jeskowa, *Dzieje kościoła*, s. 6.

¹⁴ M. Derwich, *Der Prämonstratenserorden im mittelalterlichen Polen. Seine Rolle in Kirche und Gesellschaft*, [w:] *Studien zum Prämonstratenserorden*, hrsg. von I. Cruise, H. Flachenecker, Göttingen 2003, s. 318.

¹⁵ J. Rajman, *The Origins of the Polish Premonstratensian Cistercians*, „Analecta Praemonstratensia” 66, 1990, s. 208–209; tenże, *Mieszko Płatonogi*, s. 38.

¹⁶ K. Dola, *Dzieje kościoła*, s. 89.

wstaniem fundacji rybnickiej różnią się od siebie. Stąd w dalszym ciągu zagadnienie to wymaga wnikliwych badań źródłowych.

Podobnie dużo niejasności związanych jest z pochodzeniem pierwszego konwentu rybnickich kanoniczek. Do dziś funkcjonują w literaturze trzy hipotezy na ten temat. Pierwsza zakłada, że kanoniczki przybyły na Górny Śląsk z Czech (może z Doksan?)¹⁷. Przemawiałyby za tym bliskie stosunki premonstratensów polskich i czeskich w XII w., a co ważniejsze, czeskie pochodzenie Ludmiły, której rodzina zaangażowana miała być w norbertańskie fundacje u naszych południowych sąsiadów, o czym wspomina A. Barciak¹⁸. Dwie inne hipotezy biorą już pod uwagę jedynie polskie klasztory. I tak kanoniczki miały przybyć do Rybnika albo ze Zwierzyńca albo z Strzelna. Autorem pierwszego z rozwiązań jest J. Rajman. Skąd takie przypuszczenie? Badacz wskazuje tutaj na: 1. zapiski z nekrologu zwierzyńskiego o Mieszku Płatonogim i Ludmile, 2. zbieżność w wezwaniu świątyni norbertanek rybnickich św. Zbawiciela ze świątynią zwierzyńską¹⁹. Inaczej do sprawy pochodzenia kanoniczek rybnickich odniósł się swego czasu N. Backmund. Jego zdaniem przybyły one na Górny Śląsk ze Strzelna²⁰. Podobnie kwestię tę widzi M. Derwich. Swoją opinię opiera on na analizie ówczesnej sytuacji i powiązań między poszczególnymi domami premonstratenskimi w Polsce. Zarówno Strzelno, jak i później Czarnowąsę należały do grupy klasztorów podległych opactwu wrocławskiemu na Ołbinie. Ponieważ Strzelno założone zostało przed Rybnikiem, nic nie stało na przeszkodzie, aby pierwszy konwent dotarł do Rybnika właśnie ze Strzelna²¹. Zagadnienia tego nie podejmuje jednak autor najnowszej monografii klasztoru w Strzelnie D. Karczewski²². Podsumowując, niewielu badaczy porusza problem związany z pochodzeniem kanoniczek rybnickich. Zaś przypuszczenia, które znajdujemy w literaturze, są bardzo niepewne.

Na tle ogólnej problematyki związanej z początkami klasztoru premonstratenskiego z Rybnika interesująco przedstawia się odnalezione przeze mnie źródło, a mianowicie *Liber monasteriorum canonici ordinis Praemonstratensis circariae Boemiae et annexarum provinciarum caesarearum haereditarium*, znajdujące się w zbiorach biblioteki na Strahowie. Wolumin ten o rozmiarach 37,6 x 26,2 cm, liczy w sumie 555 stron, z czego klasztorowi czarnowąskiemu poświęcono strony od 475a do 486a, nie wszystkie jednak zostały zapisane. Inicjatorem założenia księgi był Bernard Wance, opat jednego z morawskich klasztorów premonstratenskich. Nastąpiło to w roku 1691, a dokonywane w niej zapiski prowadzono aż do XVIII stu-

¹⁷ S. Pierzchałanka-Jeskowa, *Dzieje klasztoru*, s. 11.

¹⁸ A. Barciak, *Czechy a ziemia południowej Polski w XIII wieku oraz w początkach XIV wieku. Polityczno-ideologiczne problemy ekspansji czeskiej na ziemię południowej Polski*, Katowice 1992, s. 14–15.

¹⁹ J. Rajman, *Klasztor norbertanek na Zwierzyńcu w wiekach średnich*, Kraków 1993; tenże, *Mieszko Płatonogi*, s. 38.

²⁰ N. Backmund, *Monasticon Praemonstratense*, t.1, Straubig 1949, s. 345, 338, 484.

²¹ M. Derwich, *Der Prämonstratenserorden*, s. 318.

²² Por. D. Karczewski, *Dzieje klasztoru norbertanek w Strzelnie do początku XVI wieku*, Inowrocław 2001.

lecia. Tak więc mamy tu do czynienia ze źródłem nowożytnym²³. Treści nowożytne przeważają też w samym zapisie odnoszącym się do dziejów czarnowąskiego klasztoru. Jednak jego początkowy fragment zawiera także informacje odwołujące do czasów fundacji zarówno rybnickiej, jak i czarnowąskiej. W tym miejscu chciałabym przedstawić jedynie te wiadomości ze strahowskiej księgi, które związane są z genezą klasztoru rybnickiego. Podstawowych informacji na ten temat dostarcza pierwsze zdanie tekstu. Autor donosi w nim o fundacji prepozytury premonstratenskiej w Księstwie Opolskim, na Śląsku. I tak z jego opisu dowiadujemy się nie tylko, że doszła ona do skutku dzięki Ludmile i że kanoniczki zamieszkały w Rybniku, ale też że stało się to *statim Anno 1206*²⁴. Mamy tym samym po raz pierwszy w ręku dokument określający czas założenia klasztoru i to w miarę precyzyjnie. Podobną informację znajdziemy w księdze raz jeszcze, a mianowicie nad herbem klasztoru z wizerunkiem Najświętszej Marii Panny, którym ozdobiona została strona 475a. Napis tam umieszczony brzmi następująco: *Insigne Monasterii Czarnowancensis Sanctimonialium in Superiori Silesia fundati circa Annum 1206*²⁵.

Biorąc pod uwagę dotychczasową wiedzę na temat czasu dokonania fundacji w Rybniku, opartą jedynie na analizie okoliczności, w jakich doszła do skutku, przedstawiony dokument z informacją *circa Annum 1206* wydaje się prawdziwym skarbem. Jak widać, data ta nie kłóci się z najbardziej popularnymi ustaleniami funkcjonującymi w literaturze, gdyż mieści się w przedziałach czasowych zaproponowanych zarówno przez S. Pierzchałankę-Jeskową: 1202–1211, jak i J. Rajmana: 1202–1207. Tym samym chociażby wzrasta prawdopodobieństwo, że chodzi tu o datę odpowiadającą rzeczywistości. W roku 1206 Mieszko mógł nie tylko bez przeszkód uposażyć norbertanki w osady z byłego księstwa Jarosława, ale też korzystać z pomocy żyjącego jeszcze biskupa wrocławskiego Cypriana.

Następną kwestię, na którą chciałabym zwrócić uwagę w odniesieniu do omawianego tu dokumentu, jest problem dotyczący pochodzenia kanoniczek, o którym była już mowa. Mianowicie na stronie 478a księgi strahowskiej obok informacji o zależności prepozytury czarnowąskiej od opactwa na Ołbinie, zamieszczono krótkie wytłumaczenie zaistniałej sytuacji. I w tychże okolicznościach pada następujące zdanie:

*Jure Filiationis semper dependebat et dependebet etiamnum ab Ecclesia S. Vincentii Wratislaviensi, forsitan hac de causa, quid ex Monasteris Strelnensi Filiali S. Vincentij ad Rybnicz prima ducta fuerint Virginum Sacrarum Colonia*²⁶.

Czyżby więc kanoniczki przybyły do Rybnika ze Strzelna?

Można tak stwierdzić, opierając się na niniejszym źródle. Czy było tak naprawdę? Z pewnością badacze opowiadający się za takim właśnie rozwiązaniem, otrzymali tu kolejny dowód potwierdzający ich przypuszczenie.

²³ Praga, Strahovska Knihovna (dalej SK), sign. DU I 6.

²⁴ SK, sign. DU I 6, ff. 477b.

²⁵ SK, sign. DU I 6, ff. 475a.

²⁶ SK, sign. DU I 6, ff. 478a.

Głównym celem mojego artykułu było przedstawienie nieznanego jeszcze w literaturze źródła do dziejów klasztoru w Czarnowasach. Z jego treści dowiadujemy się między innymi o czasie powstania fundacji rybnickiej i pochodzeniu kanoniczek. Tym samym po raz pierwszy dysponujemy materiałem badawczym poruszającym te kwestie. Oczywiście należy zadać sobie pytanie, na ile źródło nowożytne (z końca XVII w.) przekazuje rzetelne informacje sięgające do XIII stulecia. Należy jednak pamiętać, że księga zawiera wiele wiarygodnych faktów, które można potwierdzić innym materiałem źródłowym. Co innego w sprawach, które są dla nas nowe. Nie znaczy to jednak, że należy je bagatelizować, wypada jedynie potraktować z większą ostrożnością.